

Az Újasszír Birodalom adminisztrációja és hadserege

Ebben az írásban a Kr. e. 9–7. században az ókori Kelet egyik legmeghatározóbb állama, az Újasszír Birodalom működésének néhány fontos aspektusát igyekszem bemutatni, köztük az adminisztráció felépítését, a hadsereg működését és az asszírok által tömegesen alkalmazott áttelepítések rendszerét.

A 19. század közepén kezdődtek az európai régészek által vezetett ásatások a mai Irak területén, ahol a munkálatok megkezdése nyomán rögtön az Újasszír Birodalom fővárosait tárták fel először: Ninivét (ma Moszul) és Kalhut (ma Nimrud) az angol Sir Austin Henry Layard, Dúr-Sarrukínt (ma Horszábád) a francia Émile Botta, és pár évtizeddel később német régészek tárták fel Assurt (ma Qalaat-Serqat). A fővárosok palotáiból többszáz palotadombormű került az európai múzeumokba, a paloták archívumaiból pedig többtízezer ékírásos agyagtábla. A szövegek megfejtése nyomán egy rég eltemetett világbirodalom mindennapjai elevenedtek meg, az adminisztratív szövegek és az adminisztráció tagjai közötti levelezés alapján rekonstruálhatóvá váltak ezen birodalom intézményei. Bár az iraki ásatások az első öbölháború kitörésével jószerivel teljesen leálltak (a rablóásatások pedig sajnos fellendültek), az újasszír kor történetét vizsgáló kutatások mégis eddig soha nem látott mértékű fejlődésnek indultak. Ez köszönhető egyrészt annak, hogy a birodalomnak a mai Szíria és Törökország területére eső tartományi központjaiban folyó ásatásokról újabb és újabb szövegek kerülnek elő. Másrészt az 1980-as évek végétől kezdve tömegesen kezdtek meg az európai múzeumokban őrzött újasszír kori szövegek újraolvasását, és jó minőségű átírásban és angol fordításban való kiadását (*State Archives of Assyria Project*). Jelenleg az Újasszír Birodalom központjainak archívumából több mint 4500 szöveg olvasható bárki számára hozzáférhetően a világhálón (<http://oracc.museum.upenn.edu/saao/corpus>). A szövegkiadásokkal párhuzamosan készülő térképek, prozopográfiai adatbázisok és kronológiai munkák minőségi ugrást eredményeztek a kutatásban.

Az újasszír korra mind a mezopotámiai birodalmi hagyomány, mind az asszír államiság évezredes múltra tekintett vissza. Mindkettőre vonatkozóan magyar nyelven is kényelmesen elérhető, kiváló áttekintő munkák sora (pl. Postgate 1985, Roaf 1998, Kuhrt 2005) olvasható, ezért itt csupán a legszükségesebb történeti fogalmak és események bevezetésére szorítkozom.

Óasszír kor: a Kr. e. 20–19. századokban Asszíria politikai hatalma városállami keretek között mozgott, fennhatósága csupán Assur városára és közvetlen környékére terjedt ki. Gazdasági kapcsolatai azonban Anatóliáig értek. Az assziri polgárok távolsági kereskedelmi hálózatot építettek ki, Anatólia több városában kereskedelmi telepeket (*kārum*) alapítottak, és számaravánokon rézzel, ónnal és textilekkel kereskedtek. Az anatóliai kereskedelmi telepeikről többtízezer agyagtábla került elő, ezek jelentős része sajnos még publikálatlan. A legjelentősebb asszír kereskedelmi telep Anatóliában Kanis (ma Kültepe) városában feküdt. A Kr. e. 19. század végén egy Ekallatumból származó amurrú törzsfő, I. Samsi-Adad (Kr. e. 1808–1776) elfoglalta Assur városát, és Észak-Mezopotámiában létrehozott birodalmának egyik központjává tette (Ekallatum, Subat-Enlil és Mari mellett) – a történetírást ezt az efemer államalakulatot gyakran Óasszír Birodalomként említi, bár nem volt asszír.

Középasszír kor: I. Samsi-Adad államának szétesését követően Assur városa továbbra is nagyhatalmak vazallusaként, korlátozott politikai szuverenitással rendelkezett. A Kr. e. 14.

században Assur városának I. Assur-uballit (Kr. e. 1363–1328) vezetésével – neve, mint az akkád nevek szinte mindig, beszélő név, jelentése: 'Assur életre kelt' – sikerült lerázni a korábban fennhatóságot gyakorló Mitanni Birodalom főségét. Az első években sikerült elfoglalni Ninive és Arbéla városokat, a három város által kijelölt háromszög területe inntól kezdve végig Asszíria részét képezte, és a továbbiakban asszír magterületként hivatkozunk rá. A politikai függetlenség kivívását és a magterület egységesítését követően három egymást követő nagyformátumú uralkodó alatt Asszíria hatalmas területeket vont uralma alá. Az I. Adad-nérári, (1305–1274), I. Sulmánu-asarédu (1273–1244) és I. Tukulti-Ninurta (1243–1207) uralmával fémjelzett Kr. e. 13. században jött létre a Középasszír Birodalom, amelynek tartományi rendszere a Mitanni Birodalomnak az Euphratésztől keletre fekvő területeit magába olvasztotta. Asszíria ekkor vált katonáállammá, az évenként indított hadjárataiban begyűjtött zsákmány gazdaságának fő bevételi forrásává lett.

Újasszír kor: A Középasszír Birodalom tartományi rendszerének java része elveszett a Kr. e. 12–10. század hatalmas felfordulásában. Talán klimatikus okokkal és külső támadások sorozatával is magyarázható, hogy a bronzkori birodalmak sorra bomlottak fel ebben az időszakban. Megszűnt a Hettita Birodalom, Mitanni állama, Egyiptomot a líbiai törzsek és a tengeri népek támadásai gyengítették, Európában véget ért a mükénéi civilizáció, Mezopotámiában pedig tömegével érkeztek a mai Szíria belső területei felől az arámi törzsek. Az arámi vándorlás néven ismert jelenség nyomán Asszíria hatalma ismét visszaszorult magterületére.

Az újabb hódítási fázis a Kr. e. 10. század utolsó harmadában, II. Assur-dán trónra kerülésével kezdődött. Különösen II. Assur-nászir-apli (Kr. e. 883–859) és III. Sulmánu-asarédu (Kr. e. 858–824) hódításaival az Újasszír Birodalom ismét elérte a középasszír korban birtokolt határokat, tartományi rendszere az Euphratész nagy kanyaráig ért, sőt e hódítók hadjárataikban többször is elérték a Földközi-tengert. A megnövekedett birodalom számára II. Assur-nászir-apli új fővárost építtetett az asszír magterületen, Kalhut (ma Nimrud).

A III. Sulmánu-asarédu halálát követő véres belháborúban meggyengült Asszíria sokáig nem volt képes újabb hódításokra. III. Tukulti-apil-Esarra (Kr. e. 745–727) trónralépésével indult meg az Újasszír Birodalom második expanziós szakasza, melyben a hódításokat a tartományi rendszer kiterjesztése is követte [Kr. e. 740-re kijutott a Földközi-tenger partjára, Kr. e. 734-re közös határ jött létre Egyiptommal, uralkodása végére elfoglalta Babilóniát]. A következő nagy hódító II. Sarrukín (Kr. e. 721–705) [az ő nevéhez fűződik az északi zsidó állam, Izrael elfoglalása, tartományokat alakított ki a Zagrosz-hegységben a mai Irán területén, meghódította Ciprust] új fővárost alapított Kalhutól északra, a magáról elnevezett Dúr-Sarrukínt ('Sarrukín fala / erődje', ma Horszábád). Az ő uralkodását követően az asszír hódítások megtorpannak, pontosabban az egyre távolabb vezetett hadjáratok nyomán már nem alakítottak ki újabb tartományokat, a katonai expanziót már nem volt képes követni az adminisztráció terjeszkedése. Az évenként indított hadjáratok azonban nem álltak le. Így Szín-ahhé-eríba (Kr. e. 704–681) [aki újabb fővárost alakított ki (Ninive, ma Moszul), amely méreteiben az összes korábbit felülmúlta: területe mintegy 900 hektárt tett ki] Júda ellen vezetett hadjáratokat – ez a háború a Bibliából is ismert (2Kir. 18–19). Assur-ah-iddina (Kr. e. 680–669) először hódította meg Egyiptom északi területét, ám asszír tartományt itt sem szerveztek. Assur-bán-apli (Kr. e. 668–630) volt a birodalom utolsó jelentős uralkodója, parancsára az asszírok hadjáratokat vezettek Elámba (ma Irán), Belső-Anatóliába a kimmerek ellen, Egyiptomba, ahol már a déli területeket is hódoltatták, és kifosztották Thébát. Halálát követően azonban ismét belháborúba sülyedt a birodalom, amelyben a déli területeken

állomásozó csapatok (Babilónia) és az iráni hegyvidék volt vazallusai közös erővel elfoglalták az asszír fővárosokat és elpusztították a birodalmat (Ninive 612-ben esett el).

Mint említettük, az Újasszír Birodalom több mint száz évig tartó utolsó virágzásának kezdetét a Kr. e. 746-ban [1] puccsal hatalomra kerülő III. Tukulti-apil-Esarra trónra lépésétől számíthatjuk. Az ő fiával, V. Sulmánu-asaréduval is egy belső lázadás végzett, amely II. Sarrukín segített trónra (Kr. e. 722). II. Sarrukín nem a belső harcoknak esett áldozatul: Délkelet-Anatóliába vezetett hadjáratán harc közben esett el, a csatát követően a holtteste sem került elő (Kr. e. 705). Őt fia és kijelölt trónörököse, Szín-ahhé-eriba követte a trónon, akinek első kijelölt trónörökösét (Assur-nádin-sumi) az elámiak elrabolták Babilónból és megölték (Kr. e. 694), második kijelölt trónörököse, Assur-ah-iddina pedig száműzetésbe vonult a nyugati tartományok valamelyikébe – valószínűleg anyai rokonaihoz. Később a királlyal imádkozás közben saját gyermekei végeztek (Kr. e. 681), Assur-ah-iddina pedig féltestvéreitől fegyverrel ragadta magához a hatalmat.

E rövid áttekintésből is látszik, hogy a trónért komoly harc dúlt a királyi családon belül – ez azonban alig befolyásolta a birodalmi terjeszkedés sikerességét. Miközben minden generáció újra és újra elkeseredett küzdelmet folytatott a hatalom megszerzéséért, a Kr. e. 9. századtól kezdve AsszírIA évenként indított hadjárataival az ókori Kelet nagyobb részét birodalmába olvasztotta, s a Kr. e. 8. századra korábban nem látott méretű birodalmat alakított ki. A Kr. e. 7. század közepére az Újasszír Birodalom több mint hetven tartományba szervezte területeit a Perzsa-öböl partjától Amíduig (ma Diyarbakır, DK Törökország), a zagroszi Harhartól (ma Kermansah, Nyugat-Írán) a Földközi-tenger partján fekvő filiszteus városokig.

Ez a folyamat új kihívásokat jelentett az asszír adminisztráció számára: kezelnie kellett a birodalmon belüli hatalmas távolságokból és a különböző adminisztratív hagyományokkal rendelkező területek integrációjából adódó problémákat. Megjelentek a professzionális hivatalnokok, akik a központtól távol is képesek voltak autonóm döntések meghozatalára.

Az asszír király – a babilóni uralkodói hagyománytól eltérően – egyben a főisten (Assur) főpapja is, kapcsolata az adminisztráció három fő ágával, a templomok, a városok és tartományok intézményrendszerével patrimoniális jellegű volt, személyesen nevezte ki valamennyi tartományi helytartóját, akik kizárólag neki tartoztak felelősséggel. A hivatalnoki hierarchiában a kormányzók és a király között helyezkedtek el az udvari főméltóságok, [2] amelyek közül négy tisztséghez az átlagos asszír tartománynál nagyobb és katonailag erősebb tartomány kapcsolódott, [3] s e tartományok AsszírIA északi határán sorakozva védték a birodalmat a régi rivális, Urartu támadásaitól. Az udvari főméltóságok valamelyikének irányításával a tartományi kormányzók sok esetben a király személyes részvétele nélkül vezettek hadjáratokat, ilyenkor testületként gyakoroltak hatalmat, magukat „nagyok”-nak (*rabûti*) nevezték, és közösen tettek jelentést a királynak is. Az adminisztráció vezetőiből egy sajátos, új birodalmi elit alakult ki, amely nyelvhasználatával, [4] ruházódásával, iskolázottságával és a királlyal való személyes érintkezés privilégiumával [5] élesen elkülönült a birodalom többi alattvalójától. Az adminisztráció tagjai tehát egyszerre bírtak meglehetősen széles hatásköri autonómiával és tartottak fenn személyes kapcsolatot az uralkodóval. [6]

A Kr. e. 9. századtól kezdve egyre nagyobb számban szolgáltak eunuchok az asszír hadseregben és adminisztrációban. E mögött az a belátás húzódott meg, hogy a bizonyos méltóságviselők kezében létrejövő hatalomkoncentrációt nem minden esetben lehetett megakadályozni, sőt az ilyesfajta hatalomkoncentráció bizonyos feladatok esetében olykor

szükségessé is vált. Az eunuchok alkalmazása azonban megakadályozta, hogy az ilyen hatalom egy következő generáció számára örökül hagyassék, vagy hogy az uralkodó dinasztián kívül egy másik is kialakulhasson. Az eunuchok különben nem voltak túlságosan sokan, nem alkottak önálló katonai egységeket, hanem csak a vezető udvari és katonai beosztásokban találhatjuk meg őket.

A 8. század közepe óta az "eunuch" és a "tartományi helytartó" fogalmak gyakorlatilag azonos jelentéssel rendelkeztek. A nagyok között immár két csoportot különböztethetünk meg (ekkor), szó szerinti fordításban "a szakállasokat" (*ša ziqni*) és "akik a fejé" (*ša rēšē*), és ez utóbbiak az eunuchokat jelentették, bizonyára azért, mert náluk a szakáll növekedés hiányában a fej, pontosabban az arc látható volt.

Ez az elit és az általuk vezetett hadsereg és adminisztráció képes volt a királyi család minden belső harcának dacára eredményesen irányítani és folyamatosan bővíteni az Asszír Birodalmat. Az asszír sikertörténet a mindenkori király és az elit érdekharmóniáján alapult. De miért volt AsszírIA minden ellenségénél sikeresebb? Mivel a mai világban annyira jelentős szerepet tölt be a technológia, kísértésbe esünk, hogy az asszírok sikerét is technológiai fölényükre vezessük vissza. Ez azonban csak bizonyos megszorításokkal igaz. Hiszen a Krisztus előtti első évezred korai szakaszának két leglényegesebb újítását, a lovaglást és a vas olcsó előállításának technikáját AsszírIA még éppen csak átvette, amikor a környező népek körében ezen technikák már bebizonyították hasznosságukat. Az asszírok egyetlen új fegyvert sem találtak ki, viszont a fegyvertáruk fontos elemeit állandóan változtatták és továbbfejlesztették. Ez mindenképp előtt a harcikocsira vonatkozott, amely továbbra is csataeldöntő fegyvernemnek számított, illetve a lovasság alkalmazására és felszerelésére, valamint a különböző ostromgépekre. Az íj, amely tulajdonképpen a legjelentősebb és legfontosabb fegyvernek számított, változatlan maradt, és ugyanígy a közelharc fegyverek is, eltekintve a különböző nagyságú és formájú pajzsokkal való kísérletezéstől. Említésre méltó technológiai fölénytel tehát AsszírIA nem rendelkezett, az írásos forrásokból az rajzolódik ki, hogy az asszírok és ellenfeleik ugyanolyan fegyverekkel harcoltak.

A forrásokban az asszír fölénynek két oka mutatható ki. Az egyik ilyen előny a hadi jártasság volt, ami szükségszerűen következett abból, hogy az asszír király elvileg minden évben hadjáratot vezetett. Ezen kompetencia jellegén és mértékén kívül tulajdonképpen a taktikáról is sajnálatosan keveset tudunk, mivel az asszírok számos csatájukról egyetlen hasznavehető leírást sem hagyták ránk örökül. A fegyverzet és egyes hősiesség jelenetek leírásai alapján pusztán olyan rendkívül általános sejtéseink lehetnek, hogy az ellenfelet nyílzáporral borították el, megbontván ezzel az ellenség sorait és előkészítve a harcikocsik rohamát, amitől a csata eldöntését várták.

A második, sokkal gyakrabban emlegetett oka az asszír sikernek a hadsereg mérete. Az asszír hadsereg tömege az ellenséges országot a források fordulatai szerint, mint a köd vagy viharfelhő borította el, vagy mint a sáskajárás csapott le rá. A számbeli erőfölény könnyen megmagyarázza, hogy AsszírIA a Kr. e. 10. század vége felé, az újasszír kor első expanziós korszakának idején, bár területe némileg lecsökkent a középasszír korhoz képest, még mindig sokkal nagyobb volt, mint a körülötte fekvő kisebb államok. Amikor a Kr. e. 9. század közepe felé erősebb ellenfelek jelentek meg a porondon, maga AsszírIA már annyival megnövekedett, hogy a számbeli fölényében rejlő előnyt már ezen újabb ellenfelekkel szemben is birtokolta. Tehát a siker titka a számbeli fölény és a nagyobb kompetencia egyesítésében állt.

Az asszír hadinép méretéről hozzávetőleges képet ad két belső, nem a hivatalos emlékezet megalkotására törekvő forrás a 8. század végéről (SAA 11 126): a katonai adminisztrációs szöveg felsorol különféle egységeket, az összlétszám több mint 25000 fő. A szöveg azonban töredékes állapotban maradt fenn, az összlétszám ennél feltehetően nagyobb is lehetett, és az sem világos, hogy ezek az egységek a teljes haderőnek tulajdonképpen mekkora részét jelentették. A második forrás (SAA 5 250) egy királynak írott levél, amelyben egy határerődben gyülekező seregről van szó, ami az ott tárolt készletekből látja el magát. A kiosztott élelem és takarmány alapján kiszámítható, hogy ekkor már kb. 32000 ember és 3500 állat gyűlt ott össze. A szöveg viszont kifejezetten utal rá, hogy további csapatok érkezésére várnak, és mivel a király sincs még jelen – akinek a levél szól –, ezek a számok feltehetőleg még nem tartalmazzák a birodalmi központból származó elit egységeket sem. A viszonylagos számbeli fölény azáltal jött létre, hogy a hadsereget minden évben célzottan egyetlen régió ellen vetették be. Csak igen későn, és akkor is ritkán harcolt AsszírIA egyszerre több ellenfél ellen. Soha nem állt rendelkezésre elegendő csapat ahhoz, hogy az olyan népesebb tartományokat mint Babilónia vagy Egyiptom megfelelőképpen tudják megszállás alatt tartani. Ha az ilyen helyeken felkelésekre került sor, akkor az asszír helyőrségeket vagy saját támaszpontjukra szorították vissza, vagy egyszerűen kisöpörték őket.

Egy nagy létszámú hadsereg említésére a mai olvasónak valószínűleg az ezzel kapcsolatos magas költségek jutnak eszébe. Az asszírok ebben a tekintetben megkísérelték, hogy a terheket, mindenekelőtt a sereg táplálékkal és takarmánnyal való ellátásának terhet, egyenletesen osszák el a birodalom tartományaiban. Ennek érdekében a hadjáratok közötti időben a helytartó visszavezette saját csapatait az adott tartományba, hogy ott lássa el őket, s ezáltal a hadsereg jelentős része nem az asszír magterület számára jelentett terhet. Minden tartományi főváros és minden támaszpont egyúttal raktárként is szolgált, ami az átvonuló csapatok zavartalan és gyors előrehaladását tette lehetővé. Bár ezeket a raktárakat a helyi lakosságnak kellett feltöltenie, azonban az ilyen típusú adók – az eseti beszolgáltatásoktól eltérően – előre szabályozottak és ezáltal kiszámíthatóak voltak. Az évenkénti hadjáratok a hadsereg ellátásának terhet jelentős részben az ellenségre háritották, az ő tartalékaikat élte fel a sereg, amíg országukat dúlta.

A birodalom eltartása szempontjából ekkor már a zsákmánynál sokkal fontosabb volt az adófizetés formájában megvalósuló folyamatos bevétel. Ennek rendszerét a hadsereg pusztán létéből fakadó fenyegetés működtette, aminek keretében a birodalmi centrum irányába áramlottak az olyan értékes, máskülönben nehezen beszerezhető készárúk, állatok és mindenféle nyersanyagok, amelyeket máskülönben a birodalom nehezen tudott volna megfizetni. Az uralkodó szempontjából nézve a hadsereg ezért az állami jövedelmek tekintetében a legjelentősebb tényezőnek számított.

Az asszír hódításokat gyakran a helyi népesség áttelepítése, más területekről származó népesség betelepítése, tehát egyfajta népességcsere követte. Az újasszír kori deportációkra vonatkozó források máig legátfogóbb feldolgozása Bustenay Oded harminckét évvel ezelőtt írott monográfiája.^[7] A meghódított területeken végzett lakosságcsere nem asszír találmány volt, azonban az Újasszír Birodalom idején vált egyrészt tömegessé, másrészt rutinszerűvé az eljárást. A birodalmi expanzió folyamán áttelepítettek számát nehéz megbecsülni, mivel a királyfeliratok leírásainak csak kisebb részében szerepel az áttelepítettek száma, ráadásul ezek a számok is gyakran pontatlanok, és inkább tükrözik a feliratot készítettők ideológiai céljait, mint a valós történeti tényeket. Oded becslése alapján II. Assur-dán és Assur-bán-apli uralkodása között mintegy 4–6 millió ember áttelepítését végezte el az asszír hadi és adminisztrációs gépezet.

Az áttelepítések gyakran csak a meghódított ország vezetését (uralkodó és családja) érintette, akik túszként éltek tovább valamelyik asszír fővárosban. Máskor bizonyos célfeladatokra gyűjtötték így össze a szakmunkásokat – például új fővárosok építésénél tízezerszám dolgoztak a birodalom minden szegletéből elhurcolt kőművesek, kőfaragók és ácsok. A tömeges deportációk esetén a több tízezer, nem ritkán százezer kitelepített ellátása a tartományi helytartók feladata volt.

A birodalom népeinek ez a keveredése a lakosság nyelvi és kulturális homogenizációját eredményezte – igaz, a birodalom beszélt nyelve nem a győztesek nyelve, az asszír lett, hanem legyőzöttek és deportáltak nyelve, az arámi.

Ajánlott irodalom diákok számára:

Oppenheim, A. Leo, *Regnum a gente in gentem transfertur* (a babilóni és az asszír történelem vázlatja). in Uő., *Az ókori Mezopotámia. Egy holt civilizáció portréja*, Budepest, Gondolat, 1982, 186–217. (ford. Gödény Endre)

Postgate, John Nicholas, *Az asszír és a babilóni birodalom*. Uő., *Az első birodalmak*, A múlt születése, Budapest: Helikon Kiadó, 1985, 117–140. (ford. Háklár Noémi)

Roaf, Michael, *A birodalmak*. Uő., *A mezopotámiai világ atlasza*. (Az ókori Mezopotámia, Anatólia, Irán, Palesztina és Szíria), Budapest: Helikon – Magyar Könyvklub, 1998, 132–215. (ford. Dezső Tamás)

Streck, P. Michael, *Utazás az ókori Keleten*. *Ókor. Folyóirat az antik kultúrákról* III/1 (2004) 18–22.

Ajánlott irodalom tanárok számára:

Dezső Tamás, *Asszír katonai hírszerzés*. Horváth, L. – Laczkó, K. – Mayer, Gy. – Takács, L., szerk., *ΓΕΝΕΣΙΑ. Tanulmányok Bollók János emlékére*, Budapest: Typotex Kiadó, 2004, 321–350.

Dezső Tamás, *Az asszír lovasság története*. *Ókor. Folyóirat az antik kultúrákról* V/3–4 (2006) 62–70.

Dezső Tamás, *Égi és földi propaganda. Az Asszír Birodalom expanziós ideológiájának eszköztára* (Kr. e. 745–612). *Ókor. Folyóirat az antik kultúrákról* VIII/2 (2009) 8–14.

Kalla Gábor, *A lakoma szerepe az ókori Mezopotámiában*. *Ókor. Folyóirat az antik kultúrákról* IV/3 (2005) 53–62.

Kalla Gábor, *Az asszír főváros és a királyi propaganda – Ninive példája*. *Ókor. Folyóirat az antik kultúrákról* II/1 (2003) 9–18.

Kalla Gábor, *Az asszír királyi propaganda II. – Szín-ahhé-erība és kora*. *Ókor. Folyóirat az antik kultúrákról* III/4 (2004) 24–29.

Komoróczy Géza, *Arany fej agyaglabú szobron. Az asszír világbirodalom széthullása*. Uő., *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*, Budapest: Századvég Kiadó, 1992, 108–182.

Komoróczy Géza, *Az ókori Kelet*. *Ókor. Folyóirat az antik kultúrákról* V/3–4 (2006) 3–18.

Kuhr, Amélie, *Az Újasszír Birodalom (934–610)* in Uő., *Az ókori Közel-Kelet*, Studia Orientalia 4, Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2005, 217–282. (ford. Mohay Gergely)

Niederreiter Zoltán, *A „csillagírás” szimbolikája. Az udvari költészet és művészet jelképeinek szerepe az Szargonida-kori királyi ideológia szolgálatában*. *Ókor. Folyóirat az antik kultúrákról* V/3–4 (2006) 71–77.

Pálfi Zoltán – Vér Ádám, Megjegyzések az ókori Kelet kronológiájához. *Ókor. Folyóirat az antik kultúrákról* V/3–4 (2006) 107–109.

Postgate, John Nicholas, A kalhú királynősirok a mezopotámiai temetési szokások fényében. *Ókor. Folyóirat az antik kultúrákról* VIII/3–4 (2009) 3–8.

Vér Ádám, „Sok mágnását karddal ölte le Asszíriában.” Assur-ah-iddina utolsó évei. *Ókor. Folyóirat az antik kultúrákról* X/2 (2011) 3–13.

[1] Az ókori Mezopotámiában az új uralkodó megkoronázására a tavaszi napéjegyenlőség idején megrendezett újévi ünnepek (*akītu*) alkalmával került sor. A 746-ban a kalhú felkeléssel hatalomra került III. Tukulti-apil-Esarra királyi beiktatása 745-ben történt.

[2] A főméltóságok: *turtānu* (főparancsnok), *rab šāqê* (főpohárnok), *masennu* (főkincstartó), *nāgir ekalli* (palotahírnök), *sukkallu* (vezír), *sartennu* (főbíró) és *rab ša rēšē* (főeunuch).

[3] Ezek az úgynevezett *mātuk* („országok”), melyek Asszíria északi határán sorakoztak, nyugatról keletre a *turtānu*, a *rab šāqê*, a *masennu* és a *nāgir ekalli* „országai”.

[4] A köznép által beszélt arámi helyett az akkádot használta.

[5] A király személye elé járulás privilégium volt, a királyi kíséret tagjainak elnevezése akkádul *mazziz pānūte*, szó szerint az „arcnál állók”. Az adminisztráció vezető rétegét a királyfeliratok „az arcomat néző” jelzővel ruházzák fel.

[6] Radner 2003, 166.

[7] Oded, Bustenay, *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*, Wiesbaden: Ludwig Reichter Verlag, 1979.